

Zeměpis v české škole: Vývoj cílů a obsahů na pozadí kurikulárních reforem¹

Geography as a school subject in the Czech lands: Key phases of its development

Petr Knecht, Eduard Hofmann

Abstrakt: V příspěvku je stručně představen vývoj vyučovacího předmětu zeměpis na našich školách. Vývoj zeměpisu je rozdělen do etap, které jsou vymezeny klíčovými kurikulárními reformami. Na základě analýzy kurikulárních dokumentů a dalších dobových odborných textů jsou stručně popsány proměny cílů a obsahů geografického vzdělávání. Autoři se zabývají důvody těchto proměn a kladou si otázku, zda a jakým způsobem byly zamýšlené proměny implementovány do praxe. Analýza ukázala, že geografické vzdělávání bylo od svého vzniku předmětem mnoha reforem, jejichž cíle se většinou nepodařilo zcela naplnit. To zřejmě souvisí s tím, že implementace reformních myšlenek do praxe závisí především na akceptaci a pochopení těchto myšlenek ze strany učitelů, což je mnohdy podceňováno.

Klíčová slova: zeměpis, didaktika geografie, geografické vzdělávání, kurikulum

Abstract: The contribution deals with development of geography as a schools subject in the Czech lands. The development of geography is divided in key phases, which are linked with the most important curriculum reforms. Based on the analysis of curricular documents and other authentic materials main changes in the aims and contents of geographical education are described. The authors analyse the reasons of these changes and try to answer the question how these intended changes were implemented in the school practice. The analysis has shown that geographical education was a subject of many educational reforms since it has been established. Moreover it has shown that the implementation of reform ideas as well as of intended changes hasn't been successful. This could be interpreted by low acceptance of reform ideas and changes by teachers. The teacher as a key element of curriculum reform has been by many curriculum reforms omitted.

Keywords: geography, geographical education, curriculum

1 Základní říšský školský zákon (1869)

Roku 1869 vydáním základního říšského školského zákona byl *zeměpis* všeobecně zaveden do všech ročníků obecných a měšťanských škol. Postupně byl *zeměpis* vyučován také na většině středních škol. Učivo *zeměpisu* představovaly zejména seznamy zemí, pohoří, řek, ostrovů, měst apod. určené k mechanickému pamětnímu osvojení, bez logického systému a vnitřní spojitosti (srov. Janka, 1970, s. 32). Postupně se začínali objevovat první kritikové

¹ Příspěvek vznikl za podpory projektu *LC 06046 Centrum výzkumu školního vzdělávání* poskytnutého Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy České republiky. Příspěvek je pracovní verzí připravované obsáhlejší studie. Jeho dílčí pasáže byly publikovány v monografii Pišová, M., Kostková, K., Janík, T. et al. (2011, s. 145–149).

tohoto pojetí, kteří poukazovali na nízkou vzdělávací hodnotu takto pojaté výuky. Upřednostňovali výuku o vzájemných vztazích mezi jednotlivými zeměpisnými jevy, aplikaci srovnávací metody a redukci učiva (srov. David, 1916, s. 12 aj.). Po rozpadu Rakouska – Uherska přinesl legislativní úpravu školství tzv. *Malý školský zákon* v roce 1922, který provedl změny školství v národním a demokratickém duchu. Po formální stránce se nicméně nejednalo o reformu; byla přejata obsahová struktura školství z posledních desetiletí Rakouska – Uherska. Charakter *zeměpisu* zůstával nadále popisný a encyklopedický, žáci „odcházel do života se změtí a tříští různých informací, jimž však chyběly vnitřní logické vazby“ (Janka, 1970, s. 34).

2 Reformní hnutí (1933)

Ve 20. a 30. letech 20. stol. se v pedagogice prosazoval reformní proud. Byl zdůrazňován ohled na žáka a jeho samostatnou aktivitu, podporováno bylo didaktické pokusnictví a experimentování. Související cílý metodický ruch vyústil v první vlastní československé učební osnovy (1933). Ty byly charakteristické značnou obecností vymezených témat, což umožňovalo učitelům ve větší míře zohledňovat potřeby žáků a věnovat se vlastní tvořivé práci. Bylo zavedeno cyklické řazení učiva, kterému dominoval především fyzický zeměpis. V praxi se oproti skutečnostem deklarovaným v osnovách dosud málo uplatňovala snaha po chápání příčinných vztahů mezi přírodním a společenským prostředím, stále převažovalo prosté konstatování místo skutečného výkladu jevů (srov. Turkota a kol., 1980, s. 31–32). Zhoršující se mezinárodní situace vedla roku 1936 k doplnění učebních osnov o prvky branného zeměpisu a k zavedení pravidelných pochodových cvičení se zeměpisnou náplní (praktická znalost map, zjišťování vzdáleností, orientační úkoly v terénu, kresba náčrtů apod.).

3 Jednotná socialistická škola (reformy 1948, 1953, 1960)

Po osvobození republiky v roce 1945 procházelo geografické vzdělávání koncepční i obsahovou přeměnou, která vycházela vstříc požadavkům nového společenského zřízení. Byla zavedena důsledná koncepce jednotného školství formulovaná řadou školských zákonů a reforem (1948, 1953, 1960). Zásahy do kurikulárních dokumentů, zejména osnov a učebnic, byly inspirovány především kurikulárními dokumenty a metodikami používanými v SSSR. Stejně jako v předešlém období byl odmítán dosavadní statický způsob vyučování formou učitelova výkladu a vyžadování nepromyšleného memorování pojmů a dalších údajů (srov. Janka, 1948; Drástová, 1948 aj.). Hlavním cílem geografického vzdělávání bylo utvářet lásku k vlasti a upevňovat marxisticky pojatý vztah mezi člověkem a přírodou. Uvedené cíle se také promítaly do pojetí výuky regionální geografie. Prosadila se snaha o sepětí zeměpisu s výrobní praxí a důraz na polytechnický rozhled žáka (studium základních principů všech výrobních procesů, přehled o třídění výroby na úseky a odvětví a produkční souvislosti mezi nimi, studium jejich významu pro výrobu a podrobnější znalosti o rozmístění a produkčních souvislostech výroby včetně jejich vazeb na fyzicko-geografické podmínky; podrobněji viz Doubrava, 1959, s. 271). Neklidná geopolitická situace si vyžádala také posílení prvků branného zeměpisu, neboť „dobrá znalost mapy a orientace podle mapy jsou velmi cenné pro obranu země“ (Janka, Tichý, 1958, s. 227). Z uvedeného důvodu byl závěrem a vyvrcholením zeměpisného vyučování na každém školském stupni vždy zeměpis Československa.

4 Zvědečt'ování výuky (reforma 1976)

Z hlediska geografického vzdělávání jsou zajímavá zejména 70. a 80. léta 20. stol. V reakci na „šok ze Sputniku“ byly v západních zemích uskutečňovány kurikulární reformy motivované potřebou „vědecky orientované školní výuky“ (podrobněji viz Dvořák (2008, s. 24). Reforma realizovaná v Československu pro změnu na vlně „úspěchu Sputniku“ a zdůvodňovaná požadavkem akcelerace intelektuálního vývoje dětí a mládeže, proběhla ve jménu dalšího „zvědečt'ování“ již tehdy poměrně náročných a do značné míry vědecky pojatých vzdělávacích obsahů.² Tato reforma byla zastřešena dokumentem *Další rozvoj Československé výchovně vzdělávací soustavy* (1976), který významně ovlivnil obsahovou skladbu výuky geografie. Opět byl kritizován převládající deskriptivní a encyklopedický způsob vyučování geografie. Učební proces měl být založen na praktických činnostech žáků i na náročnějších logických operacích s fakty, vyvozování vzájemných vztahů, souvislostí, návazností a zákonitostí mezi nimi a řešení složitějších otázek a úkolů (srov. Doubrava, 1979, s. 390; Hynek, 1979 aj.). Byl kladen důraz na obecný fyzický i hospodářský zeměpis, posílána byla témata z ekonomické geografie (polytechnizace výuky), jako relativně nová byla zařazena do osnov nauka o krajině a životním prostředí. Ukázalo se nicméně, že nová, „vědecky fundovaná kurikula“ byla z hlediska implementace pro mnoho učitelů příliš obtížná (srov. Dvořák, 2008, s. 24). Požadavek reagovat na rozvoj geografických věd narážel také na nedostatky v přípravě učitelů. Výzkumy potvrdily, že také žáci měli problémy osvojit si potřebný faktografický základ, který by jim umožnil naplnit ambiciózně formulované cíle vzdělávání (srov. Herber, 1983, s. 31).

5 Liberalizace (reforma 1995)

Společenské změny na začátku 90. let 20. stol. se zákonitě promítly také do geografického vzdělávání (podrobněji viz Řezníčková, 2009). Odstraněno bylo učivo politického charakteru, zejména prvky komunistické výchovy. Po rozpadu Československa se začalo o Slovensku jako o sousedním státu vyučovat v daleko menším rozsahu. Jako reakce na změněné politické klima v Evropě a zejména náš změněný vztah k některým (např. západoevropským) státům a integračním seskupením byla do vzdělávacích obsahů postupně zaváděna evropská dimenze. I nadále byla kritizována celková předimenzovanost obsahu a tradiční schematické, popisné a encyklopedické pojetí výuky. Celková liberalizace vzdělávání způsobená reakcí na direktivně řízené školství v uplynulých letech vyvolala po určité době tlak na sjednocení kmenového učiva. V roce 1995 byl zaveden Standard základního vzdělávání (1995), který určoval specifické cíle výuky zeměpisu a uváděl základní okruhy kmenového učiva. V roce 1996 byl vydán Standard vzdělávání na čtyřletém gymnáziu (1996). Z obsahového pojetí standardů bylo nicméně patrné, že vychází z předchozích kurikulárních dokumentů (*Další rozvoj...*, 1976), přestože byly konceptuálně obohaceny o některé inovativní prvky. Žádný z uvedených dokumentů neměl pevnou strukturu a všechny byly formulovány na velmi obecné úrovni. Dle Herinka (1997, s. 178) jimi „učitelé získali mnoho možností, jak učivo dotvářet a přizpůsobit konkrétním podmínkám ve svých třídách i potřebám jednotlivých žáků“. I přesto byl na výuce zeměpisu nadále kritizován převažující individuální místopis, encyklopedičnost a nadužívání pojmů.

---

² Někteří autoři uvádí, že realizace reformy byla reakcí na stále zřetelnější technologické, hospodářské a sociálním zaostávání Československa za vyspělými západoevropskými státy (Kosová, Porubský, 2011, s. 37).

6 Zavádění školních kurikul (reforma 2005)

V roce 2001 se začalo diskutovat o zcela novém pojetí geografického vzdělávání, které by bylo součástí širše pojaté kurikulární reformy. Reforma měla opět za cíl implementovat do výuky inovativní přístupy, metody a formy, které by aktivizovaly žáky v procesu učení a připravily je na využití poznatků získaných ve škole v praktickém životě a formovaly jejich osobní postoje a názory. Vše uvedené bylo zastřešeno pojmem *klíčové kompetence* (podrobněji viz Janík, Maňák & Knecht, s. 72–76). Opět bylo poukazováno na nevyhovující encyklopedické pojetí zeměpisu založené na složkových přístupech, které pouze kopírují strukturu vědecké geografie. Dosavadní kurikulární dokumenty byly nahrazeny rámcovými vzdělávacími programy (srov. *Rámcový...*, 2007), na jejichž základě školy tvořily své školní vzdělávací programy. Školní vzdělávací programy představovaly nový prvek, který akcentoval posílenou autonomii jednotlivých škol, zejména ve smyslu delegování tvorby kurikula na učitele. Učitelé tak získali, stejně jako v 30. letech 20. stol., opět možnost participovat na definitivní podobě cílů a obsahu geografického vzdělávání. Pojetí oboru geografie v rámcových vzdělávacích programech je nicméně častým terčem kritiky (souhrn viz Knecht, 2010).

7 Závěr

Geografické vzdělávání bylo od svého vzniku předmětem mnoha reforem, jejichž cíle se většinou ve větší či menší míře nikdy nepodařilo naplnit. Odpověď, proč tomu tak je, by byla na širší diskusi přesahující možnosti tohoto textu. Domníváme se, že hlavní příčinou nízké úspěšnosti kurikulárních reforem je zejména podceňování jejich přípravné a implementační fáze. Implementace reformních myšlenek do praxe závisí především na akceptaci a pochopení těchto myšlenek ze strany učitelů, což je mnohdy podceňováno. Je více než pravděpodobné, že v blízké budoucnosti je možné na úrovni projektovaného kurikula očekávat další změny v cílech a obsazích geografického vzdělávání. Pro vzdělávání v postsocialistických zemích je charakteristické, že se jeho změny realizují překotně, často během několika měsíců (srov. Greger, 2011). Zkušenosti z minulosti ukazují, že takto pojaté reformy jsou již předem odsouzeny k nezdaru.

Literatura

- Další rozvoj československé výchovně vzdělávací soustavy.* (1976). Praha: SPN.
- David, K. (1916). *Methodika vyučování zeměpisu ve školách obecných a měšťanských.* Velké Meziříčí: Nakladatelství Aloise Šaška.
- Doubrava, J. (1979). Zeměpis v 5. ročníku základní školy. *Přírodní vědy ve škole*, 31(10), 390–392.
- Doubrava, J. (1959). Zeměpis v základní devítileté škole. *Dějepis a zeměpis ve škole*, 1(7), 270–274.
- Drástová, M. (1948). Zeměpis na střední škole. *Společenské nauky ve škole*, 4(1), 26–29.
- Dvořák, D. (2008). Máme nové kurikulum. Ó my se máme. In K. Starý (Ed.), *Pedagogika ve škole* (pp. 23–32). Praha: Portál.
- Greger, D. (2011). Dvacet let českého školství optikou teorií změny vzdělávání v postsocialistických zemích. *Orbis scholae*, 5(1), 9–22.
- Herber, J. (1983). Dočasné osnovy zeměpisu pre gymnázia vo svetle experimentálneho vyučovania. *Přírodní vědy ve škole*, 35(1), s. 30–31.
- Herink, J. (1997). Systém výuky zeměpisu v základní škole České republiky v devadesátých letech. *Geografie*, 102(3), 175–180.
- Hynek, A. (1979). Výuka geografie v Projektu nové výchovně vzdělávací soustavy. *Sborník Československé geografické společnosti*, 84(2), 117–126.

- Janík, T., Maňák, J., & Knecht, P. (2009). *Cíle a obsahy školního vzdělávání a metodologie jejich utváření*. Brno: Paido.
- Janka, J. (1970). Vývoj a význam školského zeměpisu. *Sborník Československé společnosti zeměpisné*, 75(1), 32–39.
- Janka, J., & Tichý, O. (1958). Vzdělávací a výchovné úkoly zeměpisu. *Zeměpis ve škole*, 5(7), 223–235.
- Knecht, P. (2010). Reforma kurikula geografického vzdělávání v ČR: stav a perspektivy dalšího vývoje. In *Geografie pro život ve 21. století: Sborník příspěvků z XXII. sjezdu České geografické společnosti pořádaného Ostravskou univerzitou v Ostravě 31. srpna – 3. září 2010* (pp. 389–393). Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě.
- Knecht, P., Janík, T., Najvar, P., Najvarová, V., & Vlčková, K. (2010). Příležitosti k rozvíjení kompetence k řešení problémů ve výuce na základních školách. *Orbis Scholae*, 4(3), 37–62.
- Kosová, B., & Porubský, Š. (2011). Slovenská cesta transformácie edukačného systému po roku 1989 na príklade primárneho vzdelávania a prípravy jeho učiteľov. *Pedagogická orientace*, 21(1), 35–50.
- Píšová, M., Kostková, K., Janík, T. et al. (2011). *Kurikulární reforma na gymnáziích. Případové studie tvorby kurikula*. Praha: VÚP v Praze.
- Rámcový vzdělávací program pro základní vzdělávání*. (2007). Praha: VÚP v Praze.
- Řezníčková, D. (2009). The transformation of geography education in Czechia. *Geografie*, 114(4), 316–331.
- Standard vzdělávání na čtyřletém gymnáziu*. (1996). Praha: MŠMT.
- Standard základního vzdělávání*. (1995). Praha: MŠMT.
- Turkota, J.; Fričová, H.; Charvát, J., Papík, M., Šupka, J., & Wahla, A. (1980). *Základy všeobecné didaktiky geografie*. Bratislava: SPN.

Kontakt

Mgr. Petr Knecht, Ph.D.
Institut výzkumu školního vzdělávání PdF MU
Poříčí 7, 603 00 Brno
e-mail: knecht@ped.muni.cz

Doc. PaedDr. Eduard Hofmann, CSc.
Katedra geografie PdF MU
Poříčí 7, 603 00 Brno
e-mail: hofmann@ped.muni.cz

Bibliografické údaje

Knecht, P., & Hofmann, E. (2011). Zeměpis v české škole: Vývoj cílů a obsahů na pozadí kurikulárních reforem. In T. Janík, P. Knecht, & S. Šebestová (Eds.), *Směšený design v pedagogickém výzkumu: Sborník příspěvků z 19. výroční konference České asociace pedagogického výzkumu* (s. 516–520). Brno: Masarykova univerzita.

Dostupné z: <http://www.ped.muni.cz/capv2011/sbornikprispevku/knechthofmann.pdf>

doi: 10.5817/PdF.P210-CAPV-2012-27